

האדם והארץ ביצירותיו של גרשון שופמן

מאת: בידא עבאס עלי

אוניברסיטת בגדאד / המכללה לשפות

aa8989111@gmail.com

הקדמה:

גרשון שופמן היה מגדולי הסופרים היהודים בתקופה החדשה. הוא כתב רוב יצירותיו, וביחוד סיפוריו בנושא כל כך חשוב שהוא האדם בארץ או האדם והארץ. בעבודת המחקר זו התענינתי בנושא האדם והארץ ואיך שופמן התמקד במוטיבים האלה כדי לנצל את מטורותיו שהן חלק חשוב מן המטרות המרכזיות של התנועה הציונית. האדם הוא הציר בחיים והארץ היתה התשתית שהוא מבנה עליה את ביתו ומולדתו. שופמן שפך האור על בעיותיו של האדם במולדתו ובחברתו, וביחוד האדם היהודי, כדי שיהיה אמצע חשוב לעידוד העליות לפלסטין.

מילות מפתח: גרשון שופמן, יצירות ספרותיות, האדם, הארץ.

מטרות המחקר:

1. שפוך האור על תפקודיו של האדם בחברתו ומולדתו, וביחוד האדם היהודי.
2. שפוך האור על אחד האמצעים של גרשון שופמן לשלוח המסרים של התנועה הציונית לחברה היהודית שבגולה לעידוד העליות לפלסטין.
3. לדעת תפקידם של המונחים: האדם והארץ בסיפורי שופמן. המונחים האלה היו אמצע לשכנע הקורא של שופמן.

שיטת המחקר: שיטת המחקר היא אנליטית, דדוקציה (אפרוט) ולרוב היא אנליטית סמיוטית, מפני שאנו מטפלים בניחוח תמונות שגדושות בסמלים ורמזים וכוללות השראות למשוך את הקוראים ולהשתלט על רגשותיהם.

חומר ואובייקט: במחקר הזה הבהרתי את תפקידם של האדם והארץ כאמצע לשכנע הקורא. שופמן היה חלק מהישות הציונית, שנצלה את רוב יצירותיו להשגת מטורותיה. הוא משקיף את הבעיות של האדם במולדתו וחברתו.

יצירותיו הבולטות של שופמן שהיו החומר שלנו הן: כתבי ג' שופמן. כרך 1, 3, 4.

גרשון שופמן: קורות חייו ויצירותיו:

גרשון שופמן נולד בט"ז ב-28 בפברואר 1880 ברוסיה הלבנה (כיום בלארוס), למשפחה יהודית חסידית. חינוכו הייתה מסורתית. שופמן למד בחדר ובישיבה. הוא כתב את יצירותיו הראשונות כאשר היה בגיל 19. עבור כמה שנים נסע למרכז הספרות העברית באירופה, וביחוד במזרחה (ורשה). הקובץ הראשון שלו "סיפורים וציורים", פורסם בשנת 1902 שכולל שבעה מסיפוריו. גרשון שופמן נפגש בורשה בגדולי המספרים היהודים למשל: י"ל פרץ, יוסף חיים ברנר ואורי ניסן גנסין. שופמן זכה לתמיכתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, כדי שיהיה מניע חשוב לו לפרסם יצירות רבות. בשנת 1914 הוציא את כתביו המקובצים ב"הוצאת "מוריה" של ביאליק. בשנת 1920, נישא לאנני פלאנק, נערה אוסטריית קתולית כבת 17. בשנת 1938, לאחר גיבושה של אוסטריה על ידי גרמניה הנאצית, עלה שופמן עם משפחתו לארץ ישראל, בגיל 58, זאת לאחר שבמשך שנים הסתייג מעלייה לארץ, בעיקר לאחר רצח ברנר ביפו. מקום מגורו בתל-אביב עם משפחתו, ובשנת 1954 עברו לחיפה.⁽¹⁾

בשנת 1946 זכה שופמן בפרס ביאליק, בשנת 1953 בפרס רופין ובשנת 1957 בפרס ישראל. בשנת 1972, גרשון שופמן נפטר בחיפה ונקבר שם. שופמן מת והשאיר אחריו יצירות רבות:

ספרים:

-כתבי גרשון שופמן (סיפורים). 4 כרכים. א. י. שטיבל (ניו-יורק 1927-1935).

-שלכת: (סיפורים). עם עובד (תל-אביב 1994).

תרגום:

כתבים נבחרים, פטר אלטנברג. א. י. שטיבל (ניו-יורק 1921).

עריכה:

-שלכת: מאסף ספרותי/ ערוך על ידי גרשון שופמן. רביבים (לבוב 1911).

-גבולות: דברי ספרות/ בעריכת גרשון שופמן. מ' היקל (וינה 1921).

-פרט: ספורים ושירים. מ' היקל (וינה 1924).⁽²⁾

האדם והארץ ביצירותיו של גרשון שופמן

מבוא: דברים שיאמר בהם שופמן, על מי שיאמר, יפים גם לו עצמו, לאמר. יצירתו של ג' שופמן יש לה נקודות-גבול וקווי-מגע מרובים עם יצירתם של סופרי דורו. נושאים משותפים, גיבורים שגורל-חייהם ודרך-חייהם משותפים, ועולם משותף של הרגשות ומוטיבים. הצעיר היהודי התלוש, בן מזרח-אירופה, על עירום-ההווה שלו, האכסטרן העני והעלוב המתפרנס מהוראת-שעות והרודף כל ימיו אחר העיקר שאיננו, הבחור האורירי, שלא נוסה בעבודה, המתייסר בקסרקטין הרוסי, הרווק המשמים, הבודד והלא-יצלח, שמנעמי האהבה זרו לו, הצעירים הנתפסים לתנועות-המהפכה ופעילים במחתרת, הפליטים והמהגרים העוברים מרוסיה למערב, ו"מולדת אין להם וכל הארץ מולדתם כביכול", והם אינם מצליחים להתערות בשום מקום ולחיות חיי-ישרים וחיי בריאים וחיי-עובדים, היהודי בין הגויים, שהשנאה מציצה אליו מתוך עיניים דורסניות-אלה הם רוב נושאו של שופמן בתקופתו הראשונה. בשלב מאוחר יותר נוסף עליהם נושא חדש: האדם היהודי בארץ-ישראל ופגישתו עם הנוף וההווה החדשים.⁽³⁾ אך הציר ברוב יצירותיו של שופמן הוא "האדם והארץ".

האהבה הנצחית לארץ

הנושא האחד הוא, אימי המלחמה, שהיחיד והרבים חייבים לשתף עצמם בהם בעל-כורחם. הנושא האחד הוא, האוהב הנצחי, שהאהבה היא לו חיי-נשמות, תמצית הכול ותכלית הכול. האהבה למי? האהבה לארץ, לארץ המולדת.⁽⁴⁾

אנו רואים ברוב כתבי שופמן דברים ידועים מתמול-שלשום או חזרה על פרטים שנים. תמיד תמיד מרגישים אנו שכאן נוסף משהו שלא ידענו. מתגלה כאן משהו, שהאחרים לא הראו לנו ולא העמידו אותנו עליו קודם לכן. יש כאן איזה "אדם" נפלא, וגם כן איזו "ארץ" נפלאה שחיי בה האדם הזה.⁽⁵⁾

יש כאן אותן "נקודות הזהב" (בעקבות רשימתו הידועה של שופמן, שצעות ועולות מנבכי מהותם של החיים, מזהבם הפנימי, ואיש זולתו לא השגיח בהן. וכך איפוא יש בה ביצירתו של שופמן גם מילואים ליצירת הדור וגם ערכים עצמיים, הקובעים ברכה לעצמם: "איך הוא היה חיי בארץ ניכרת ומתרחק יום יום מארץ המולדת שלו".⁽⁶⁾

מי שיבקש ביצירת שופמן אחדות של תפיסה ואחידות של השקפת העולם, ספק הוא אם ימצא את מבוקשו. וכבר הטיח שופמן עצמו כלפי אלה, שמדי דונם ביצירתו של סופר מן הסופרים, קובעים הם מלכתחילה מסגרת, שלתוכה מתאמצים הם לכנס, ויהי מה, את הסופר הנידון, והם מתעלמים בשעת מעשה מאותן היצירות העלולות

לטפוח על ה"מסגרת" ולהזימה.⁽⁷⁾ הדבר הידוע לרוב המבקרים הוא: שופמן התמקד ברוב יצירותיו, וביחוד בסיפוריו בנושא אהבת הארץ, ולרוב היה מדבר תמיד על "ארץ המולדת" או "המולדת": "הם מדברים בנושא החשוב, הם שואלים זה את זה: איפה אתה נולדת? איפה היא ארץ מולדתך. והדבר הזה מוצא חן בעיני מאד".⁽⁸⁾

על איזו מולדת הוא מדבר. אין ספק בדברי שופמן "סותר" את עצמו לא מעט. הפסימיות והאופטימיות, נכות- הרוח והתאזרות-האמונה, הלאומיות והאוניברסאליות באים בו בלולים. האהבה היא מלוא-האוויר-והעדנים ונשמת כל חי ומותר האדם, והאהבה היא גם יצר עכור ושחור המטיל זוהמה. יצר לב האדם רע מנעוריו. כלום נטולה איפוא יצירתו של שופמן מרכז פנימי? לא ולא. מגמה חיצונית, תכלית שמחוצה לה אפשר ואפשר שחסרה היא, אבל יש בה ציר פנימי עיקרי, שהכול סובב סביבו, יש בה מבע פנימי, שהכול נובע ממנו, והוא- אם נשאל צירוף-מלים מפורסם מאחד מטובי סיפוריו: **האדם בארץ.**⁽⁹⁾

מוטיב האדם בסיפורי שופמן

ביצירת שופמן עומד האדם במרכז היקום, במרכז העולם. הוא כאן תמיציתם של החיים, גילויים המופלא ביותר, החשוב והעליון. כל התהליכים שמחוץ לאדם, עצמים ונופים ובעיות והתרחשויות, נוגעים לנו רק בה במידה שהוא, האדם, נתון בהשפעת-גומלין אתם ומגיב עליהם: "נוף ערטיילאי ללא אדם בצדו, עלול להשרות עלינו את הרע מכל רע- את השעמום".⁽¹⁰⁾

פוסק שופמן. ואילו האדם המפרפר, הנבוך, התועה, המתרשם, הדומם ביגונו, המתמוגג ברגעי-אושרו, המתעטף בכליון-נפשו- הוא אינו משעמם לעולם. וכל אחת מחוויותיו, כל אחד מריגשיו, אין אנו יכולים להיות אדישים לגביהם. כל פגישה ומגע בין האדם ובין העולם, כל התרשמות מן העולם והתגובה הכרוכה בעקבותיה-הם לנו גילוי אנושי מעורר סקרנות ומעורר כבוד.⁽¹¹⁾

האדם נתון תמיד בתוך תוכה של שפעת איוויים, רשמים ותמונות, השוטפים בו ומסביבו עד לאין גבול, אך הוא, האדם עומד כאן בלב המערבולת, איתן וללא-חת, ובעמידה של גבורה שומר הוא על עצמאותו, על אי-תלותו. מתוך חוסר-היכולת להתמודד עם הטוטאליות של החיים, שאין לה גבול וחוק, מעלה הוא מתוך המערבולת מראות מקוטעים, תופעות בודדות, אפיזודות מיוחדות.⁽¹²⁾

צמצום זה מסייע לו לאדם לנצח את העולם האובייקטיבי. מכאן הזיקה של שופמן למאורע היחיד והמובדל, המנותק מכל מערכת-היחסים של היקום ושל ההיסטוריה. ומה שמעניין אותו תמיד זוהי יותר התגובה למאורע מאשר המאורע עצמו, הניצוק הנבלט והנפלט מתוכנו בשעה שאנו מתנגשים עם המציאות הקשה.⁽¹³⁾

שליטות בו בשופמן ההכרה וההרגשה ש"בכל תמונה כוללת מתגלה איזה שקר הכרחי, וכי אמת המציאות היותר עצמית, היותר חיונית, היא דווקא בתמונות קטנות הניתנות קרעים קרעים, נטפים נטפים, מן החיים"⁽¹⁴⁾.

ואכן, נאמן להכרתו ולהרגשתו, אין כשופמן יודע את סוד-חינה ועומק-משמעותה של האפיזודה הקטנה, של ההרהור החולף, של המאווי המנצנץ. באלה ורק באלה מתגלה האדם כמו שהוא. התהליך המורכב, המקיף-הוא עשוי, ואילו המומנט המציאותי הבודד- כולו אמת.⁽¹⁵⁾

"יותר מדי יקרו לו המומנטים המציאותיים עצמם שיהא מקריבם לשם, יצירות על אדם ועל סביבתו. האדם, הישות שתהיה לפנינו..."⁽¹⁶⁾.

כפי שכתב שופמן על אלטנברג, אחד מן הסופרים החביבים עליו ושהושפע מהם. שופמן אורב איפוא אף הוא ל"מומנטים המציאותיים" הנדירים, כשפלים כנעלים, שבהם מתגלה קודם-כול תגובת האדם על הסובב אותו. ותגובה זו כלום אינה כל מהותו של האדם? בכוח התגובה הזאת נעשה גם כל מה שמסביב לאדם אנושי.

מידת השכלול והליטוש שהושקעה בקטעים השופמניים, השימוש המפליא באמנות המיצי ו בסוד השתיקה, כל אלה הם מן המפורסמות. אך פחות מכן הודגש, כמדומה, המאבק האנושי של שופמן להחזיק מעמד במפולת הדורות, ולטפס בשלבי-עלייה. הוא, שהעמיק לראות את האדם כשהוא מטולטל בחלל הבדידות והיתמות ללא אחיזה ומחסה, הוא, היודע את המדורים התחתיים, שהאדם עלול להתגלגל אליהם, הוא עלה בכל-זאת בשלבי-הסולם העליונים, שמעליהם מזדהר האדם במיטב סגולותיו.⁽¹⁷⁾

"אדם שהיה בודד וחוסר אמצעים וטועה את דרכו, כמו שהוא האדם היחיד בעולם הזה, או שהוא מבקש פתרון לבעיות שלו. איך יהיו הפתרונות לבעיותינו?"⁽¹⁸⁾.

הוא שהכפירה והיאוש פקדוהו בכל שלבי-חיו, לא נכנע ולא התמוטט. ביצירתו חוגגת את נצחונה האמונה, שהכוחות העוורים שואפים גם הם ליצור, בסופו של דבר, "אדם יפה בארץ יפה, לאחר קל הקושים". וברשימתו "האדם", שמחלחל בה בכי חרישי, מאופק, על כל מעללי האדם-החיה, גוברת לבסוף ההכרה האחרת, של התעלות, של הוד-נפש, זו שבאה לידי ביטוי בברכה "ברוך...יוצר האדם". וברכה זו בוקעת ועולה ממעמקי כל כתבי של ג. שופמן.⁽¹⁹⁾

היהודי והארץ בסיפורי שופמן

בשתי פסקאות אופייניות מגדיר שופמן-במישירין ובעקיפים- את דרך-הכתיבה של עצמו ושל הדומים לו. בפסקה האחת, שבה ידבר על א. נ. גנסין ועל עצמו, קוראים אנו: **"והבינותי שכל עיקרו של עניין הכתיבה בכלל אינו אלא מין החלפת מכתבים בין אנשים-אחים מעטים, מפוזרים ומפורדים על-פני תבל, שרובם אינם מכירים זה את זה!"**⁽²⁰⁾

ובפסקה האחרת, הוא מדבר מצבו של היהודי הנווד בחברה האירופית: **"איך הוא היהודי הנווד בחברות המזרח אירופיות. מצבו קשה מפני שהוא חוסר ארץ, אך איפה היא הארץ? ארץ אבותיו!"**⁽²¹⁾

שתי הגדרות אלו, שהן משלימות זו את זו, חלות גם על יצירת שופמן ושתייה מאירות את טיבה. כשאנו מדפדפים-דפדף וקורא פעם נוספת-בכתבי שופמן, כתבים מיוחדים במבנם ובאיכותם, שמספר הסיפורים שבהם הוא מועט, ומספר הרשימות הקטנות רב הרבה יותר, הננו נוטים, אמנם, לראות בהרבה מן הרשימות האלה קטעי-יומן, שכותבם חשף בהם את מצפוני-לבו ורשם מזמן לזמן את הרהוריו-רשמיו-רגשותיו-הערוותיו, או איגרות קצרות שנכתבו בשעתן אל קוראים לא-רבים, נאמנים, אחים-ברוח. בפסקה הראשונה הוא מדבר על סיגי כתיבתם של בני דורו, ובפסקה השניה מתאר את מצבו הקשה של היהודי המתבולל בחברה האירופית.⁽²²⁾

השכבה הראשונה ביצירת שופמן היתה בכיקרה שכבה סיפורית. ובסיפורים אלה נתגלתה למראשיתם העצמיות המיוחדת של מספר-אמן, שהירבה לדייק ולדקדק, לסנן ולנפות, עד כדי סילוק כל שאינו תמציתי-הכרחי והשארת רק כל מה ששוב אינו ניתן לקיצור ולמחיקה. שופמן הגיע להישגים מרובים ככל האפשר על-פני שטח קטן ככל האפשר. שכלול הביטוי הטבעי, הבהיר והקולע, ליטוש הצורה. אך אבן הפינה של רוב סיפוריו הוא האדם והארץ. בדבר אחר הם הציר ברוב יצירותיו של גרשון שופמן.⁽²³⁾

"הכל מחפש על הפתרונות, האדם וסביבתו מחפשים על פתרונם. היהודי הנווד מגייס את כל קוחותיו כדי להשיג את מטרתו הראשונה, הארץ!"⁽²⁴⁾

אנו רואים בכתבי ג' שופמן, שהוא סופר הרואה ומראה חגווי-נפש-האדם על סתרי יצירה, שרואה לא כל שכן אם שנאת-ישראל טבועה בו כהרגשת-אימה משחר הילדות. לכאורה כמו הראייה לכפר גולה אולם לא כראיית-אבות היא ראיית-בנים, לא כהרגשת-גדולים היא הרגשת קטנים. אלה ואלה נתונים בחטיבת חייהם, העומדת בנס כעולם בתוך עולם- בית ישראל הבודד ומאחורי כתליו ליסטים אורבים וסביבו רוב כפרי גויים.⁽²⁵⁾

"המאבק בין האדם לסביבתו, לכאורה היה לשיאו. והכל מצפה לסיומו של המאבק, ולמי יהיה הנצחון, לאדם או לסביבה".⁽²⁶⁾

ההתרכזות בדק-מכל-דק והחתירה לתפוס את "נקודת הזהב" הבלתי נראות כמעט, הסיחו את הדעת מן המרחבים. האיכות בלעה את הכמות ומגמה זו הלכה ונתבלטה יותר ויותר. היסוד הסיפורי צומצם והלך עד כדי היעלמותו הגמורה, והיצירה השופמנית לבשה צורת רשימה קטנת-ממדים העומדת על תמצית של חוויה, על מומנט פסיכולוגי, על הברקה מחשבתית או על הארה המנצנצת לאדם ברגע של חסד.⁽²⁷⁾

שופמן הוא מן הסופרים היחידים בני תקופתו המשוחררים לחלוטין ממלחמת האידיאות האקטואליות שברחוב היהודי והנקיים מרבדים פובליציסטיים. הוא נחלץ מכול וכול מן הסבכים והתסבוכות של המאבק הרעיוני על טיבם של יהדות ומסורת, דת ומוסר, קיום לאומי ושאלות חברה-ועבודה. ההשתייכות לעם היהודי והבעיות הכרוכות בכך מלוות אמנם כצללים, או אף כסיטי, את גיבוריו של שופמן ומשפיעות על גורלם ואורח-חיייהם. אך הם עצמם, הגיבורים, אינם נותנים את דעתם על בעיות מיוחדות אלה, אינם תוהים עליהן.

"הם סובלים בגלל יהדותם, אך אינם כואבים את כאב היהדות ואינם שואלים לנתיבותיה. הפגעים היורדים עליהם אינם נתפסים כמחלה, שמן הראוי לחקור ולדרוש לשורשה ולדרכי-ריפוייה, אלא כמום שאין לו תקנה ושיש להשלים עמו".⁽²⁸⁾

הבריחה מארץ המולדת

גיבורי שופמן ניסו לברוח, בדרכים שונות, מן החיים היהודיים, מן הקולקטיב היהודי, מן הפרובלמאטיקה היהודית. הם התרוקנו מתוכן דתי יהודי, ופרקו מעל עצמם את העול של ערכי-אבות. הם אינם נמנים בדרך-כלל עם התנועות והזרמים השונים, שפעלו בעם היהודי. אחדים מהם היו פעילים זמן-מה בתנועה המהפכנית הרוסית, אך הננו רואים אותם בעיקר לאחר שברחו אל מעבר לגבול, והם שוהים שם כפליטים פאסיביים.⁽²⁹⁾

"יצאו מארצם וממולדתם, מבית אבא-אמא, ויצאו גם מתחום החיים היהודיים המאורגנים וממורשת האתמול היהודי. היציאה מתחום היהדות אל החלל התיצוני, אל החירות שאין עמה שום חובות רוחניות, דתיות, לאומיות, נעשית כאן בפשטות ובקיצוניות. אלא שאין המרגוע והאושר מזומנים להם בדרכם דן".⁽³⁰⁾

כל היוצאים מגיעים לחיים של ניוון והסתאבות, בטלה וריקנות. וגרוע מזה: רבים מהם באים עד סף השיגעון או ההתאבדות. מציאת מחסה בבית חולי-רוח או קפיצה מעל הגשר אל תוך הנהר, או לפחות הבטה מלאת-סקרנות בגלי הנהר אגב רקימת תכנית-הקפיצה-הן כאן פתרון שכיח, וכך סוגר שופמן על גיבוריו את מעגל-מצוקתם: הם ברחו מן השכול ומן המשכלה, אך תו-הכישלון דבק בהם לכל ימיהם.⁽³¹⁾

"מי שיברח מן הצבא הרוסי גויס לצבא האוסטרי או הגרמני. מי שיברח מן הרדיפות והסכנות ברוסיה הצארית הופקר לאחר תקופת-ימים לרדיפותיה של האנטישמיות במרכז אירופה. מי שהלך בודד ולא טעם אהבה צרופה, הוכרח להסתפק גם אחר-כך בפירורי אהבה גנובה או קנויה. הכשלון הוא כאן בן-לווי של האדם, גרלוי, כמעט הכרח".⁽³²⁾

כאן לא רק היהודי מתואר כאן בתלישותו ובקלישותו. האדם בכלל, המין האנושי כולו על ארגונו השונים: חברה ולאום ומדינה, ועל מוצרי רוחו ותרבותו: דת ואמונות, מצוירים על-ידי שופמן מתוך ראייה סקפטית, נטולת כל אשליות וניחומים.

עוד בראשית המאה העשרים, לפני המבול, מגלה עין שופמן בתוך הרכב אופיו של האדם ובתוך מעבה-התולדות-והמעשים את השורשים העמוקים הפורים ארס וזדון ורשעות ותועבות. עוד בעמוד על תלה התרבות האירופית של "עולם האתמול" מצא בה שופמן מתחת למעטה הנוצץ בהמיות ושפלות, יצרי-שנאה ותאוות-הרס במידה כזו, עד שלאחר קריאה בכתביו אין אנו עשויים כמעט להיות מופתעים על-ידי כל המוראים של אמצע המאה, על-ידי השנאה האפלה הגואה כים, על-ידי מכונת-ההשמדה המתוכננת לעיני כל העולם.⁽³³⁾

הטמטום והשנאה העיוורת והאכזריות כבר תוארו על-ידי שופמן בפכחות מרובה, בראייה בלתי-מצועפת, הרבה שנים קודם שנתגלו לאור העולם בכל תפוצתם.⁽³⁴⁾

מאבקו של היהודי והארץ היעודה

בשלהים שונים של מאורעות התקופה עוברים אנו בכתבי שופמן, למראשית המאה העשרים: הגל המהפכני ברוסיה, מלחמת רוסיה-יפן, הפרעות בשנת 1905, ההשתייכות לתנועה המהפכנית ברוסיה, הבריחה מערבה עם כשלון המהפכה או מחמת הפחד מפני ההליכה לחזית במזרח הרחוק, הלבטים של הפליטים בארצות המערב, מלחמת העולם הראשונה והתמוטה התרבותית הכללית שלאחריה, עליית הנחשול של האנטישמיות האכזרית במרכז אירופה, מלחמת העולם השנייה, גלי העלייה לארץ-ישראל ותחושות המגע הראשון של העולים עם ההווי החדש, שנות מלחמת העולם בארץ-ישראל, קום המדינה. ולאורך כל הדרך הארוכה הזאת, לא תהפוכות הימים ולא המאורעות ההיסטוריים הם המשמשים נושא ועניין לשופמן, אלא מעמדו ותגובותיו

ורחשיו של האדם היחיד, שאין לו בעולמו אלא חייו החדפעמיים ובקשת קורטוב האושר, ואילו על-פי-רוב וכמעט תמיד נופלת בחלקו מנת האכזבה המרירה.⁽³⁵⁾

אדם זה ששופמן מתמקד בו הוא כאן בדרך-כלל (אך לא תמיד!) יהודי. וסבלו של זה הוא, כמובן, רב יותר, בתוקף מצבו.

באופן הרחוק של הזכרונות מדמדמים-מבהיקים ימי הילדות, ושופמן ברוח-נמלט אליהם לעתים קרובות: "הדמויות מימי הילדות... מהוות את המיתוס הפרטי שלנו, שכל ישותנו הושתתה עליו וניזונה ממנו, בחינת אבני-יסוד לעולמנו הפנימי!"⁽³⁶⁾

ושופמן שרטט אמנם, בקוצור ובמרומז- דמויות אחדות מן המיתוס הפרט הזה. אידיאליזאציה של העבר היהודי, של המסורת, אין גם כאן, אף-על-פי שהמחבר מתרפק בזכרונותיו על כל מה שנראה היה "חדש, מגוון ומוזהב בימי הילדות הראשונים!"⁽³⁷⁾

בתיאורים משמשים בערבוביה הכהה והבהיר. דור האבות עודנו מחונן כאן- אם אמנם לא במידה גדושה בגבורה, בנוסח שלם של חיים, בין השורות שמורה הערצה כבושה לסבא ולסבתא.⁽³⁸⁾

"סבא, גבה-קומה ורחב-דעת, מופיע כיהודי היפה ביותר, שידע הנכר בחייו. הוא עליון על כול. הוא הוא היהודי למרות כל הקושים שבחיי, למרות כל המאורעות שהתרחשו ליהודים בכל רחבי אירופה, אך האיש היהודי עמד בפני על אלה, ובנה את ביתי, את ארצו, הארץ היעודה לו!"⁽³⁹⁾

המטעמים מעשה-ידי סבתא מעוררים געגועים גם בימי העמידה והזיקנה. והחגים שבימי הילדות שובים לב בחינם ובזווים. הצמצום והדלות שבחיים אלה (סבתא בולטת דברי-קובלנה אלה: "אני עוד לא היה לי בחיי אף יום אחד טוב!"⁽⁴⁰⁾

אין בהם מן המשפיל, ובמחסור אין כרוך הניווך. אך משהננו עוברים אל דור הבנים, מובלט מיד המשבר, שניבעה ביהדות בדורות האחרונים. הבנים איבדו את זקיפות-הקומה ובטיחות-המעשים ועקשנות-הרצון של הוריהם והריהם רעועים וסדוקים ומוכרי-שיממון.⁽⁴¹⁾

האדם היהודי ומאבקו בחברה

"זהו דור של אנשים רפי-רצון, משובשי-דרך, חדלי-מעש. מן האבות לא ירשו אלא את הסביבה המשמימה של עמק העכור ואת מארת המחלות והחולשה. האור

שבתמונה פס ואיננו, והצללים שתו עליה מכל צד. זה הוא דור של צעירים יהודים חרוצים, שפועלים למען בנות את ארצם האבודה, ארץ האבות, שתחייה בדמי בניה!".⁽⁴²⁾

דניאל בן ה-17 אינו פוסק מלחשות על דבר עניותו ודחקותו, על צרת הנפש וענות-הרוח. "העניות כאן אינה אלא מורשת אבות. כאן לא תהיה לך תקומה לנצח. רפאל בן ה-18 מרגיש שכל אשר לו ולמשפחתו ניפלה בחולשתו ובשפלותו מכל אשר לאחרים. עזרא לוינטון, כיוון שנולד אדם חלש במזגו, הריהו אובד לנצח. שאול, הכחוש, החולני, המתבודד בבית-הוריו עם ספריו, אינו מסוגל לנהוג בביקורו בבית חברו כאדם מן הישוב."⁽⁴³⁾

גם קניית ההשכלה בדרגה גבוהה אינה משפיעה לטובה. הסטודנט לפילוסופיה אליהו בדלון-כל 25 שנותיו עברו עליו בהשפלת-העיניים, בהצטמצמות בפנימיותו, בהתחמקות מן הבריות. כל הצעירים האלה ושכמותם, כעין חיץ הוקם בינם ובין כל החוץ מסביב. וגם כאשר יתבגרו וההכרח יאלצם לבוא אמיץ עם הסביבה והמונה לא יעלה בידם להתלכד ולהתמזג עמה כראוי. בצעיאותם הם כבר משולים לזקנים.⁽⁴⁴⁾

"הלא חצי-חיינו הטוב ביותר כבר חלף-הלף לוי, ולפנינו רק מעט ימי-עמידה, שכבר אין בהם חפץ, ואחרי-כך חולשה, וגוויעה! ואחדים מן הצעירים האלה הם נטולי כוח-רצון במידה כזו, שהם פורצים בצחוק בלי סיבה מוחשת לכך, בלי טעם ודעת, וצחוק זה שבעל-כורחם מקפח את סיכוייהם להצליח בין הבריות!".⁽⁴⁵⁾

בכל אחד מצעדיהם ומעשיהם פונה להם, לצעירים-זקנים אלה, ההצלחה עורף. חבריהם תמיד אנשים כערכם: חוורים ורכים ובעלי כפות ידיים מזיעות וקרות, אך בשום-אופן לא אנשים מלבבים ועליזי-חיים. והנערות אשר תיקרינה להם בדרכם-רופסות וחורות, אך בשום-אופן לא שזופות ורעננות. והתנחומים, אשר בהם ישעשעו את עצמם, הם תנחומי-השווא של כל החלשים והמיואשים: המחשבה כי סוף-סוף, בזמן מן הזמנים, יבוא גם היום. זאת היא מחשבתו של שופמן, והתייחסותו עם הדמויות שלו, שהן דמויות היהודי הצעיר והזקן. הוא התמקד באדם שנחשב הוא הציר לכל עבודה.⁽⁴⁶⁾

"אשר בו יינתק פתיל-חיייהם של כל אלה המתהוללים, הבריאים והעליזים".⁽⁴⁷⁾

הכוחות הבריאים והבונים שבעם אינם באים לידי גילוי בכתביו של שופמן בתקופתו הראשונה. המורים לעברית הם כולם עלובי-חיים, מחוקי-אופי. התלמידים מקבלים את לקחם במורת-רוח, בשיממון, בהתנגדות. בת המלומד היהודי ספק רב אם יש לה מושג כלשהו על מפעל-חיינו של אביה. החייל היהודי מושפע מסביבתו בקסרקטין הרוסי, ואף הוא עצמו פונה אל היהודים בכינוי של בוז.⁽⁴⁸⁾

"שני החברים שבזבזו את עסיסם האחרון מטיילים עייפים, משועממים, מפקפקים לעין זיו-היום. והנה הם מזדמנים אל בית-הקברות היהודי הישן, והם מפתלים את דרכם בין המצבות. הכול מסביב היה קרוב כל-כך ורחוק כל-כך. ביציאתם קשרו שיחה עם הזקן, ששמר על בר-מינן בבית הטרהה. זהו בית-עלמין עתיק, סח להם הזקן, צדיקים גדולים מונחים פה. וכשהצעירים שואלים אילו פירות מוציאים האילנות שבמקום, נענים הם: אין להם טעם!" (49)

ראינו שלא רק היהודי חי כאן בעמק העכור, אלא אף המין האנושי כולו. האדם העובר לפנינו בסיפורים וברשימות של שופמן רע הוא מטבע ברייתי, מושפל ומורדף על-ידי זולתו, אומלל בתוקף גזירת הגורל, מנוצל משום עצם המבנה החברתי והמדיני. בודד הוא האדם, אנוכיי, צר-עין, מלא רגשות קנאה, נקמנות, שמחה-לאיד. ההרגשה היסודית הממלאת, כביכול, את כל אוויר-העולם הוא השעמום. מציג גם לחיות למיניהן וגם לאדם. (50)

"זה שעמום ההווה הכבד מנשוא.. על העיקר שאיננו רשרשה השלכת..לפנים היה, כנראה, העולם רענן..מיטב היבול נפל בחלקו של האדם-הפרא הקדמון...אפילו הנוף היפה, לכאורה, כמה ישן הוא, ישן עד לשעמום, ישן עד לזוועה!" (51)

החיים חולפים בין הבתים הדומים זה לזה, בתוך הכרך האפור והמשמים, שהתפאורה שלו הם: עגלות-מתים הנפגשות תכופות ברחוב, כשהן ריקניות עדיין ומוכנות לקלוט, אסירים במלבושיהם האפורים, גזוזים ומיוזעי-מצח, נושאים משאות כבדים באמצע הרחוב, בלווית השוטר המזוין שמאחריהם. המנגן העיוור בפנית הרחוב, והנשים שזה אך אשתקד היו עולות-ימים ופורחות, והשנה הן כבר מכורכמות. (52)

"עם חרמשי-תכלת מתחת לעיניהן, כאילו בכו כל הלילה, החיים חולפים והסעיפים הערמומיים של ספר-החוקים אורבים לנו על כל צער ושעל..עניבות לא נראות נמשכות ממנו אלינו, אל כולנו, שהיום או מחר נילכד בהן...ובציפייה השאית לאסוננו הגדול מתנועעים אנו אילך ואילך, ותמיד חרד הלב וצופה את האסון העומד לבוא!" (53)

הנה מתכווץ לבנו בגיל הילדות ובגיל הנעורים מתוך קריאה בספרים על הריגות רחוקות, על יציאה מדעת, על מעשה זוועה, והנה אנו מוצאים את עצמנו מעומדים כלפי כל אלה. איש איש ואסונו השמור לו. יצר-לבו של האדם רע הוא. אדם קרוב אצל עצמו, ורק אצל עצמו. החבר מקנא מרה בידידו, ששיחק לו האושר ובחלקו נפלה אשה אביבית וצוחקת. וכעין עקירת שן רעה ומכאיבה הרגיש חבר זה בהתקבל הידיעה שהאשה מתה. (54)

'בחללו של עולם היתה הרווחה, וברחשי תודה עמוקים מביט הוא אל לוע האדמה, שבלע לתיאבון את ארון-הקרשים החדש עם היופי שבקרבו. וקנאה אכזרית מעין זו אינה כאן דבר נדיר.. זוהמת הנפש ונוולותה, פורקות כאן את עולן ומושיטות לשון כלפי כל גדר וסיג...איצטבא זו הורגשה עתה תחתיו חלקלקה ביותר, ויחד עם חלקלות זו הורגש גם קשי-האחיזה בכדור-הארץ כולו, שיפועו, כדוריותו'.⁽⁵⁵⁾

תיאור הקסרקטין על משטרו ואווירתו יש בו מן הסמלי לכל החברה האנושית על משטרה והרגליה. רוע-האופי של האדם, גילויי האכזריות והבהמיות, הלהיטות להתעלל בחלש, הכניעה האוטומאטית לכל הסדרים מחוסרי-ההיגיון, ההסתגלות לכל התנאים המשפילים תוך התעלמות מכל אמת ואידיאה או תוך כדי זיופן-באות לידי הפגנה מטילת-פחדים בקסרקטין ובבית-האסורים. כל הסדרים והחוקים מכוונים לטשטוש דמות האדם. זאת היא דעתו של שופמן בחברה ובני החברה, היהודים ואחרים.⁽⁵⁶⁾

האדם הוא קורבן לאדמת ארצו

'והמגל הגדול שהונף על הזכרים עושה את שלו באמונה..מזהותרה הרצועה וניתנה רשות למשחית. משהותרה הרצועה וניתנה רשות למשחית, ואז בראשית עולה מן האדמה'.⁽⁵⁷⁾

כל האיום והאבסורדי מתגלים במלחמה. בני-אדם נהרגים על עניין לא-להם ובלא דעת על מה ולמה. אך הכול רתומים במוסרות ההכרח הנורא, הבלתי-מובן. וקין קם על הבל אחיו-מסולקים כל סייגי התרבות ומשתלט הסיוט הגדול. שופמן מתאר את פרטי התלייה או ההוצאה להורג בירייה: 'הכול בפשטות, בלי מוראים, בלי זוועות'.⁽⁵⁸⁾

'ויצר-ההריגה-והרצח אינו נכבש גם לאחר המלחמה. הדם שנשפך בהיתר ובצו מגבוה השקה את היצר הזה, והוא מוסיף לחלחל ביסודות התרבות. והמבהיל הוא, שהסיוט הגדול אינו תולדה של צירוף-נסיבות מיוחד, אלא שזו רעה חולה המעורה בטבעו של האדם. משטרים באים ומשטרים נופלים. ובעלי-הזרוע, אשר שבע תועבות בלבם, עושים תדיר, תדיר את מעשיהם'.⁽⁵⁹⁾

ואפילו בכפר השאנן, בתוך הנוף מרהיב-העין ובחיק הטבע השופע שוררים הגסות והכיעור והטמטום. כאן, במלכות העבודה, צריך היה לצמוח, לכאורה, האדם האמיתי. הגסות והפראות נותנות כאן אותותיהן גם ביחסים שבין בני המשפחה. אור-זוועה מטיל איפוא שופמן על האדם ועל דרכו. ההבטה שלו דומה לזו של אחד מגיבוריו, ששב ממחנה-ההסגר- בסוף מלחמת-העולם הראשונה- ועיניו קיבלו הבטה חדשה, מכוונת יותר כלפי פנים, כמי שראה הרבה מה שלא ראו אחרים.⁽⁶⁰⁾

לא במקרה מרבה שופמן הוא לתאר דביקת האדם באדמתו, והיה בשבילה קורבן. וגם כן הוא מרבה לתאר אנשים חולים חשוכי-מרפא, מטורפים, טיפוסים יוצאי-דופן. והעין שלו נמשכת אל עובדי האדמה, אל השולחי יד בנפשם, אל המתגוררים בבתי-מלון מסואבים. הננו עומדים כאן פנים אל פנים מול מערומי העולם. היהודי, שקיפח את חוסן אבותיו והוכה אחר על-ידי הברוטאליות והאכזבות שבמאה העשרים, מטיל כאן ספק בתבונה ובמוסר ובסיכויי-הקידמה.

'העולם כולו הוא הפכפך ומתעתע ומוכה-סחרחורת ורק היצאניות החוורות, רק הן לבדן, כמחוננות בנינה עליונה, הציצו פכחות ותוהות, והאדם למוד – התלאות, שההתרחשויות החלו, והקשו את לבו גם יחד, נעשה חשדן, בעל חשבון קר, בודד. מה טוב היות האדם לבדו ! ובבדידותו זו עט הוא אל כל טיפת אושר, בתאוותנות, בלא הבחנה. והאב חושש-גם-חושש מפני הדימונים הרבים המחכים לילדו בעתיד המעורטל!' (61)

האמנות והאהבה-לשתייהן נודע בכתבי שופמן יחס דו-ערכי. מצד אחד רואה האמן בשתייהן ערכים עליונים ועילאיים המעניקים לנו את מרום-החזווה, ומצד שני- את הסכנות המרובות בדרך אל הערכים האלה: הזיוף והשקר, התחליף הזול והכוזב, ורוב הסתירות והניגודים הפנימיים.

שופמן אינו נרתע מלהראות את כל הסכנה שבסתירה הפנימית בין האמנות ובין החיים, את הסכנה שבתהום העמוקה בין הסיסמה העוטה מחלצות-סגנון מצוחצחות ובין המעשה. שופמן כותב קובלנה נמרצת על האדישות האנושית, על האנוכיות. (62)

האהבה בסיפורי שופמן

אפשר שבעיות בן האדם בחברתו הופעות ברוב יצירותיו של שופמן. וגם כן האהבה שהיא חלום-החלומות ושיר-השירים. והיופי של האישה הראויה לאהבה, וראויה לאהבה היא כאן קודם-כול האשה היפה ! העוברת בעולם: **'זקופה וגאה כבת-אלים, שגורל המין האנושי בידיה. היא חולפת את ישותנו כברק בהיסח-הדעת ! הנשים היפים הן סימן לרעננותו ולכוחותיו של העם, ואם יש לנו בנות כאלה עוד לא אבדנו, ולעומת זאת האשה המכוערת עושה שמות בכול.'** (63)

ברם, כל האהבה השלמה והענוגה והמשכרת והמעשרת היא בלתי-מושגת כמעט, ולכל היותר היא ניתנת רק ליחידי-סגולה. יחידים מבין גיבורי שופמן מוצאים בדרכם את האהבה הבריאה, ההדדית, המתמדת, הבונה. אחדים זוכים בה לזמן-מה, והאסון (המוות) גוזלה מהם. והרוב הגדול אינו זוכה בה מלכתחילה, הללו אחוזים תשוקה תמידית האוכלת ומכלה בהם כל חלקה טובה. הם נתונים בריצה תאוותנית בלתי-

פוסקת אחר מיני תחליפים של אהבה. אך הדבר החשוב כאן שהוא: האהבה בסיפורי שופמן היא לאישה, ובעיקר היא לארץ ולאדמתה וכל סביבה.⁽⁶⁴⁾

לבסוף צריך לומר: אהבת האדם לארצו הייתה הנושא המכסה את רוב יצרותיו של גרשון שופמן. אהבת האדם הסובל המחזיק מעמד בסבלו ואינו מתמוטט. וברבות הימים הלכה גישה זו ונסתמנה יותר ויותר בכתבי שופמן. הוא תר אחר כל חיוך טוב-לב, אחר כל מאמץ להתעלות, אחר כל גילוי של עוז-רוח, של התנגדות לרע, של שמחת האדם בחלקו, של נדיבות-לב.

מכוכבים הם השמים האפלים. ואף כי רחוקים הכוכבים, הבה נלך לאורם בעמק-הבכא שלנו. הבה ונשמח בשמחות-החיים הקטנטנות, מדי הינתנן לנו. מאושר הוא החולה, ששמע מפי הרופא, שאין מחלתו קשה. ומאושר הוא האדם, היודע למצות עד תום את ההנאה שבלגימת ספל הקפה. ואשרי האיש העושה באמונה את אשר שומה עליו לעשות כאחד בין הרבים ולמען הרבים. ואשרי האיש המוצא בכל זאת את דרכו אל לב האדם.

על מופאסאן כתב שופמן, בין השאר, כך: "בנובילה ולא ברומן בא כוחו לידי גילוי, לידי מעוף. כאן היה למורה-דרך והקים אסכולה. בכל אומה ולשון נתרו ההולכים בעקבותיו והמטשטשים בעיני הקורא את מקוריותו. בכל זאת עוד נשאר אצלו עד היום דבר-מה שלו, אשר נבצר מאחרים.

ובדומה לכך ניתן לנו לומר על שופמן, בסיפור הקצר וברשימה בא כוחו לידי גילוי, לידי מעוף. כאן היה למורה-דרך והקים אסכולה. רבים בספרות העברית ניסו ללכת בעקבותיו, רבים טיפלו בנושאים דומים ובגיבורים דומים. בכל זאת נשאר אצלו עד היום דבר-מה שלו, אשר נבצר מאחרים: האדם והארץ.

המסקנות:

1. יצירתו של ג' שופמן יש לה נקודות-גבול וקווי-מגע מרובים עם יצירתם של סופרי דורו.
2. אהבת האדם לארצו הייתה הנושא המכסה את רוב יצרותיו של גרשון שופמן.
3. שופמן היה למורה-דרך והקים אסכולה. רבים בספרות העברית ניסו ללכת בעקבותיו, רבים טיפלו בנושאים דומים ובגיבורים דומים. בכל זאת נשאר אצלו עד היום דבר-מה שלו, אשר נבצר מאחרים: האדם והארץ.
4. מי שיבקש ביצירת שופמן אחדות של תפיסה ואחידות של השקפת העולם.

5. بيصيرت شوفمن عومد האדם במרכז היקום، במרכז העולם.
6. شوفمن כתב סיפורים שבהם מתגלה קודם-כול תגובת האדם על הסובב אותו.
7. שופמן הוא מן הסופרים היחידים בני תקופתו המשוחררים לחלוטין ממלחמת האידיאות האקטואליות שברחוב היהודי והנקיים מרבדים פובליציסטיים.
8. שופמן משתמש ברוב סיפוריו כאמצע לתאר המאורעות שהתרחשו ליהודים، ולמאבקים של האדם היהודי תוך חברתו האירופית.
9. המוטיבים: **האדם והארץ** שהיו יסודי רוב סיפורי שופמן، הם אמצע חשוב לשכנע את הקורא שלו.

الانسان والوطن في نتاجات كرشون شوفمان

م.م بيداء عباس علي

ملخص البحث

الاديب اليهودي كرشون شوفمان المولود في روسيا عام ١٨٨٠ والمتوفي في فلسطين عام ١٩٧٢، قد سخر اغلب نتاجاته الادبية وخصوصا قصصه، لأظهار دور الانسان في مجتمعه ومايعانيه من صراع ومصاعب الحياة المختلفة. شوفمان سلط الضوء ايضا على دور الانسان في بناء الوطن، وفي هذا السياق كان شوفمان يستخدم مغزى الوطن وهو وطن اليهود المزمع، حيث كان احيانا يتكلم بهذا الموضوع بصورة مباشرة وحيانا اخرى بصورة غير مباشرة. والهدف من كل ذلك تشجيع اليهود وخصوصا يهود اوربا الشرقية للهجرة الى وطنهم المزعوم. لقد ركز شوفمان في اغلب قصصه على الاحداث التي مرت باليهود منذ احداث عام ١٩٠٥ في روسيا والثورة الفاشلة هناك، وكذلك احداث الحربين العالميتين الاولى والثانية، والحرب بين اليهود والعرب وقيام (دولة اسرائيل).

تطرق شوفمان بنتاجاته ايضا الى موضوع هروب الانسان من موطنه، وخصوصا الانسان اليهودي وانتقاله من بلد الى اخر دون جدوى. والنتيجة هجرته الى الارض الموعودة.

الكلمات المفتاحية: كرشون شوفمان، نتاجات ادبية، الانسان، الوطن.

Man and the homeland in the products of GeRshon Shofman

By: Baydaa Abbas Ali

ABSTRACT

The Jewish writer Gershon Shofman, born in Russia in 1880 and he died in Palestine in 1972, has ridiculed most of his literary productions, especially his stories, to show the role of man in his society and the suffering of the conflict and the difficulties of life.

Shofman also shed light on the role of man in the building of the nation. In this context, Schofman used the meaning of the homeland, the homeland of the intended Jews, where he sometimes spoke directly and indirectly indirectly. The aim of all this is to encourage Jews, especially Eastern European Jews, to immigrate to their homeland.

In most of his stories, Shofman focused on the events that took place in the Jews since the 1905 events in Russia and the failed revolution there, as well as the events of the First and Second World Wars, the war between Jews and Arabs and the establishment of the State of Israel.

Shofman also discussed the subject of the escape of man from his homeland, especially the Jewish man and his transfer from one country to another in vain. The result was his migration to the Promised land.

שולי המחקר:

1. עובדיה, מרדכי. "פרקי ג' שופמן: תגים לדמותו ויצירתו. דביר (תל-אביב 1960). עמ' 42.

2. שם. עמ' 46.

3. גוברין, נורית. מאופק אל אופק: ג' שופמן, חייו ויצירתו. אוניברסיטת תל-אביב (תל-אביב 1982). עמ' 93-94.

4. שם. עמ' 96.

5. ברזל, הלל. חזון וחזיון: גרשון שופמן. יחדיו (תל-אביב 1987). עמ' 64-66.

6. שופמן, גרשון. כתבי ג' שופמן. כרך 1. א. י. שטיבל (ניו-יורק 1927). עמ' 52.

7. נגב, אילת, שיחות אינטימיות: גרשון שופמן. מוסד ביאליק (ירושלים 1995). עמ' 111.

8. שופמן, גרשון. שם. עמ' 61.

9. נגב, אילת. שם. עמ' 113.

10. שופמן, גרשון. שם. עמ' 71.

11. שקד, גרשון. ללא מוצא: על י. ח. ברנר, ג' שופמן. הקיבוץ המאוחד (תל-אביב 1973). עמ' 114-116.

12. שם. עמ' 120.

13. גיל, משה. כתבים נבחרים. ראובן מס (ירושלים 1970). עמ' 51.

14. שופמן, גרשון. שם. עמ' 75.

15. גיל, משה. שם. עמ' 51.

16. שופמן, גרשון. שם. עמ' 76.

17. פייכמאן, יעקב. שופמן בהתגלותו. דביר (תל-אביב 1950). עמ' 121.

18. שופמן, גרשון. שם. עמ' 79.

19. קריץ, ראובן. על תפקידיה של הפואטיקה בסיפורי שופמן. מוסד ביאליק (ירושלים 1969). עמ' 47.

20. שופמן, גרשון. כתבי ג' שופמן. כרך 4. א. י. שטיבל (ניו-יורק 1935). עמ' 31.

21. שם. עמ' 41.

22. שקד, גרשון. צורות וראיית עולם ביצירתו של שופמן. עם עובד (תל-אביב 1953). עמ' 69.

23. מלץ, דוד. מה הוא גרשון שופמן בשבילנו. אוניברסיטת תל-אביב (תל-אביב 1994). עמ' 31.
24. שופמן, גרשון. שם. עמ' 45.
25. סדן, דב. בין דין לחשבון. דביר (תל-אביב 1963). עמ' 155.
26. שופמן, גרשון. שם. עמ' 51.
27. גיל, משה. שם. עמ' 53.
28. שופמן, גרשון. שם. עמ' 58.
29. קרמרי, שלום. אמנות הסיפור של גרשון שופמן. עם עובד (תל-אביב 1961). עמ' 73.
30. שופמן, גרשון. שם. עמ' 62.
31. קרמרי, שלום. שם. עמ' 77.
32. שופמן, גרשון. שם. עמ' 66.
33. רזניק, שלמה. במחיצתו של ג' שופמן. מוסד ביאליק (ירושלים 1970). עמ' 81.
34. שם. עמ' 84.
35. פיינגולד, בן-עמי. גרשון שופמן: נקמה של תיבת-הזמרה. רמות (תל-אביב 1989). עמ' 111-112.
36. שופמן, גרשון. שם. עמ' 170.
37. שם. עמ' 171.
38. נגב, אילת. הוא אהב צעירות: על יצירותיו של שופמן. אוניברסיטת תל-אביב 1995. עמ' 24.
39. שופמן, גרשון. שם. עמ' 175-176.
40. שם. עמ' 177.
41. נגב, אילת. שם. עמ' 31.

42. شوفמן, גרשון. כרך 1. שם. עמ' 94.
43. שם. עמ' 96-97.
44. גיל, משה. היהודי והאדם בכתבי ג' שופמן. עם עובד (תל-אביב 1954). עמ' 132.
45. שופמן, גרשון. שם. עמ' 109-110.
46. גיל, משה. שם. עמ' 141.
47. שופמן, גרשון. שם. עמ' 113.
48. ברזל, הלל. הסיפור הראשון של שופמן. יזרעאל (תל-אביב 1970). עמ' 65.
49. שופמן, גרשון. שם. עמ' 118.
50. ברזל, הלל. שם. עמ' 68.
51. שופמן, גרשון. כתבי ג' שופמן. כרך 3. א. י. שטיבל (ניו-יורק 1931). עמ' 141-143.
52. בן-גריון, עמונאל. שופמן בתוכנו. לוריא (תל-אביב 1950). עמ' 82-83.
53. שופמן, גרשון. שם. עמ' 146-149.
54. בן-גריון, עמונאל. שם. עמ' 86-87.
55. שופמן, גרשון. שם. עמ' 151-153.
56. גיל, משה. כתבים נבחרים. שם. עמ' 59.
57. שופמן, גרשון. שם. עמ' 155.
58. גיל, משה. שם. עמ' 59.
59. שופמן, גרשון. שם. עמ' 156-157.
60. בן-גריון, עמונאל. שם. עמ' 62-63.
61. שופמן, גרשון. שם. עמ' 158.
62. גיל, משה. שם. עמ' 60.

63. שופמן, גרשון. שם. עמ' 160-161.

64. ברזל, הלל. שם. עמ' 75-77.

המקורות:

1. בן-גריון, עמונאל. שופמן בתוכנו. לוריא (תל-אביב 1950).
2. ברזל, הלל. חזון וחזיון: גרשון שופמן. יחדיו (תל-אביב 1987).
3. ----- .הסיפור הראשון של שופמן. יזרעאל (תל-אביב 1970).
4. גוברין, נורית. מאופק אל אופק: ג' שופמן, חייו ויצירתו. אוניברסיטת תל-אביב (תל-אביב 1982).
5. גיל, משה. היהודי והאדם בכתבי ג' שופמן. עם עובד (תל-אביב 1954).
6. ----- . כתבים נבחרים. ראובן מס (ירושלים 1970).
7. מלץ, דוד. מה הוא גרשון שופמן בשבילנו. אוניברסיטת תל-אביב (תל-אביב 1994).
8. נגב, אילת. הוא אהב צעירות: על יצירותיו של שופמן. אוניברסיטת תל-אביב 1995.
9. ----- . נגב, אילת, שיחות אינטימיות: גרשון שופמן. מוסד ביאליק (ירושלים 1995).
10. סדן, דב. בין דין לחשבון. דביר (תל-אביב 1963).
11. עובדיה, מרדכי. "פרקי ג' שופמן: תגים לדמותו ויצירתו. דביר (תל-אביב 1960).
12. פיינגולד, בן-עמי. גרשון שופמן: נקמה של תיבת-הזמרה. רמות (תל-אביב 1989).
13. פייכמאן, יעקב. שופמן בהתגלותו. דביר (תל-אביב 1950).
14. קריץ, ראובן. על תפקידיה של הפואטיקה בסיפורי שופמן. מוסד ביאליק (ירושלים 1969).
15. קרמר, שלום. אמנות הסיפור של גרשון שופמן. עם עובד (תל-אביב 1961).
16. רזניק, שלמה. במחיצתו של ג' שופמן. מוסד ביאליק (ירושלים 1970).
17. שופמן, גרשון. כתבי ג' שופמן. כרך 1-3-4. א. י. שטיבל (ניו-יורק 1927-1935).
18. שקד, גרשון. ללא מוצא: על י. ה. ברנר, ג' שופמן. הקיבוץ המאוחד (תל-אביב 1973).
19. ----- . צורות וראיית עולם ביצירתו של שופמן. עם עובד (תל-אביב 1953).